

Б.Р. Кулжанова¹ , **Б.Е. Алуақас^{1*}** ¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Түркілер – дүние жүзіне біркелкі тараған, тарихы, мәдениеті, әдебиеті бай халық. Түркі халықтарының көпшілігі Орталық Азия мен Қазақстанда шоғырланған деп айтуға болады. Сонымен қатар, бұл аймақтар түркітілдес халықтарға ортақ тілдік топтармен толығымен қамтылған. Түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне, лексикасына, грамматикалық құрылымына қатысты мәселелерді салыстырмалы тарихи зерттеу әдісі олардың даму заңдылықтарын да сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда түркі халықтарына ортақ зат есімдер түркі сөздігінің бірегей қазынасы іспеттес. Түркі тілдерінің ғасырлар бойы қалыптасқан біртұтастығы мен шығу тегі, сонымен қатар бұл тілдердің қазіргі қоғамның жаңа лингвистикалық саясатында өз орнын алуы маңызды болып табылады. Мақалада жалпы түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің өріс алуы, лингвотанымдық сипаты қарастырылады. Мәдениетаралық қарым-қатынаста өзінің ұлттық болмысын, ділін және басқа да мәдениеттерді енгізу, демек, өз болмысын сезіну, тереңірек түсіну, өзін-өзі бағалау қазақ халқының тарихында ерте жастан басталған. Маңызды ұғымдар ұлттың тілімен, мәдениетімен бірге сіңісіп кеткендіктен, олардың кейбіреулері бірден «белгілі болады». Ал кейбіреулері талдау негізінде анықталады. Халықтың бүкіл болмысын бірнеше сөзбен сипаттау қажет болса, түркі тіліне ортақ қандай ұғымдар мен құндылықтарды атауға болады? Бұған жауап ретінде түркі халықтарына ортақ зат есімдердің жалпы мәдениеттің концептуалды өрісін сипаттаудың бірегей үлгісін көптеген ғалымдар өз еңбектерінде зерттеген.

Тірек сөздер: түркі тілдері, зат есім, мағына, тілдік бірлік, лингвотаным, когнитивті лингвистика, таным.

Б.Р. Кулжанова¹, Б.Е. Алуақас^{1*}¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБЩИХ ДЛЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. Тюрки – это равномерно распределенная по всему миру народ, прославленный своей богатой историей, культурой и литературой. Можно сказать, что большинство тюркских народов сосредоточено в Средней Азии и Казахстане. Кроме того, эти территории полностью покрыты языковыми группами, общими для тюркоязычных народов. Метод сравнительно-исторического исследования вопросов, связанных с фонетической системой, лексикой, грамматическим строением тюркских языков, также

описывает закономерности их развития. С этой точки зрения существительные, общие для тюркских народов, представляют собой уникальное сокровище тюркского словаря. Важно, что тюркские языки имеют многовековое единство и происхождение, а также их место в новой языковой политике современного общества. В статье рассматривается область нарицательных существительных в тюркских языках, их лингвистическая и когнитивная природа. Внедрение собственной национальной идентичности, ментальности и других культур в межкультурную коммуникацию и, следовательно, чувство собственной идентичности, более глубокое понимание и самоуважение началось в раннем возрасте в истории казахского народа. Поскольку важные понятия усваиваются вместе с языком и культурой нации, некоторые из них сразу же становятся «известными». А некоторые определяются на основе анализа. Какие понятия и ценности являются общими для тюркского языка, если необходимо описать все существование народа в нескольких словах? В ответ на это многими учеными в своих работах была изучена уникальная модель описания концептуального поля общей культуры существительных, общих для тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские языки, существительные, значения, языковые единицы, лингвистика, когнитивная лингвистика, познание.

B.R. Kulzhanova¹, B.E. Aluakas^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

LINGUOCOGNITIVE CHARACTERISTICS OF NOUNS COMMON TO TURKIC LANGUAGES

Abstract. Turks are a nation evenly distributed throughout the world, rich in history, culture and literature. It can be said that most of the Turkic peoples are concentrated in Central Asia and Kazakhstan. In addition, these territories are completely covered by language groups common to the Turkic-speaking peoples. The method of comparative historical research of issues related to the phonetic system, vocabulary, grammatical structure of the Turkic languages also describes the patterns of their development. From this point of view, nouns common to the Turkic peoples represent a unique treasure of the Turkic dictionary. It is important that the Turkic languages have a centuries-old unity and origin, as well as their place in the new language policy of modern society. The article deals with the area of common nouns in the Turkic languages, their linguistic and cognitive nature. The introduction of one's own national identity, mentality and other cultures in intercultural communication, and, consequently, a sense of one's own identity, a deeper understanding, and self-esteem began at an early age in the history of the Kazakh people. Since important concepts are absorbed together with the language and culture of the nation, some of them immediately become "known". And some are determined on the basis of analysis. What concepts and values are common to the Turkic language, if it is necessary to describe the entire existence of the people in a few words? In response, a unique model of describing the conceptual field of common culture of nouns common to the Turkic peoples has been studied by many scientists in their works.

Keywords: Turkic languages, nouns, meanings, linguistic units, linguistics, cognitive linguistics, cognition.

Кіріспе

Түркі тілдерінің жалпы сипаттамасы не болмаса жеке түркі тілінің ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, солардың барлығына ортақ заңдылықтар, ерекшеліктер қандай деген жағдайларға тоқталған орынды. Түркітанулық зерттеулер бойынша да сол түркі халықтары тілдерін өзара семья ретінде ерекшелеп тұратын белгілерінің бар екенін де айта кеткен жөн. Жалпы түркі тілдеріне жататын тілдердің бір-бірімен жақындығы әртүрлі болып келеді: бір тіл мен тағы бір тілдің ұқсастығы, жақындығы үшінші бір түркі тілімен салыстырған кезде анықталады. Сөз таптарының ішінде есімдер тобынан жеке дербес қолданылатыны – зат есім.

Тілдің табиғатын тіл заңдылықтарына сүйене отырып зерттеу тілдің қалыптасу, даму, өзгеру эволюциясын көрсетпейді. Сондықтан соңғы жылдары түркологияда тілдік құбылыстардың табиғатын кешенді, жүйелі түрде зерттеу жұмыстары жүргізілуде, яғни, бұл бағыттар тіл мен сол тілде сөйлейтін халықтың өзара байланыстылығына, тіл мен білімнің сабақтастығына, тіл мен тарихтың бірлігіне негізделген. Ал бұл бағыт түркітанудағы тілдің жаңа бөлімі – этнолингвистикамен тікелей байланысты. Академик А.Н.Толстой оған мынадай анықтама береді: «...тіл мен рухани мәдениеттің, тіл мен халық менталитетінің, тіл мен фольклордың, шығармашылықтың байланыстарын зерттеуде бағыт-бағдар беретін тіл біліміндегі бағыт».

Зат есім – есімдер тобындағы сөздердің ішіндегі дербес қолданылатыны. Есімдердің басқа топтары осы зат есімдер айналасына топталып, осыған қағысты ғана қолданылады. Сөйтіп зат есімдер тек заттық мән-мағына туғызушы ғана сөздер емес, соған сәйкес дербес қолданылатын да сөздер. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есім категорияларының негізгі түрлері көне түркі тілінде де кездеседі. Ол тілде де зат есімдер басқа сөз таптарымен салыстырғанда септелетін, көптелетін, тәуелденетін сөздер есебінде ерекшеленген. Зат есімдерге тән грамматикалық категориялардың тұлғалық (кейде фонетикалық) өзгерістерін, жеке аффикстердің пайда болуын және кейбір семантикалық өзгерістерін (мәнінің тарылуы, кеңеюі) еске алсақ, олардың қайсысының да өздерінің негізгі қызметтерінен айнымағандығын байқауға болады (Ескеева, 2007). Сондықтан зат есім деп аталатын сөз табының тарихи өзгерісі, оның тарихи жаңаруы туралы әңгіме қозғау мүмкін де бола бермейді. Түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің тілдік таныммыз тұрғысында мәні тереңде. Қазірге дейін таным мен мәдениет, салт-дәстүр негізінде де ұштасуда. Мәселен, түркі халықтарының ас мәзірінде дәнді дақылдарды қолдану жөнінде ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Біреулер қазақ асханасы тек төрт түрлі мал өнімдерінен тұрады десе, енді біреулері қазақтар ежелден астық өнімдерін тамаққа пайдаланған дейді. Сонымен бірге түркі тілдерінде бұл тақырыптық топ ұлттың, халықтың тұрмыс-тіршілігінің негізгі көрсеткіші болғандықтан, түркі тілдеріне ортақ зат есімдерден азық-түлік атауларының этнолингвистикалық сипаты ерекше қызығушылық тудырады. Қарақалпақ тіліндегі мынадай мақал-мәтел адамның кәсібіне, шаруашылық қызметіне тікелей байланысты екенін көрсетеді: «Үш ай сүт, үш ай қауын, үш ай асқабақ, үш ай балық». Ғалым А.Вамбери «...татар халқының татар асханасының тағамы негізінен ет тағамдарынан, бұл жерлерде нан мүлде беймәлім болмаса, шекті деңгейде – сирек кездесетін деликатес» (Макарова, 2004) деп жазды.

Материал және әдістер

Берікбай Сағындықұлы барлық тілдер бір ғана тілден тарағанын ғылыми тұрғыдан

дәлелдейді. Тіл пайда болғаннан бері бар, тілдің сөздік қорының негізі болып табылатын байырғы сөздерді бүкіл түркі халқына ортақ сөздер деп қарастырамыз. Бұл тақырыпқа қатысты Маслова В.А., Макарова Г.А және т.б. шетелдік ғалымдардың еңбектерімен танысып, бір жүйеге келтірдік. Ескеева М.Қ., Жылқыбаева А.Ш. еңбектерімен жұмыс істеу барысында, түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің шығу тегіне назар аударып, мысалдар жинастырдық. В.А. Маслованың «Введение в когнитивную лингвистику» атты еңбегінде тіл мен таным мәселесі туралы жүйелі ақпарат берілген. Осы еңбекке сүйене отырып, түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің лингвотанымдық сипатын анықтай аламыз.

Әдебиетке шолу

Іс-әрекеттің белгілері мен функционалды-семантикалық ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің жаңа бөлімі А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С. Аманжолов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, М.Атабаев, Е.Оразалиев, Ғ.Сағидолла т.б. секілді ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылады. Дегенмен, соңғы жылдары тіл білімінің қарқынды дамуы, бұл бағыттағы міндеттер мен зерттеу әдістемесі, тіл мен этнос тарихын зерттеудің маңыздылығы мен мәнін, сонымен қатар тіл үйренудің басқа да аспектілерін басқа салалармен ұштастыра меңгерту де танылады. Қазіргі таңда халқымыздың жалпы рухани өмірін, ұлттық дүниетанымын қайта қарастыруда когнитивтік лингвистиканың маңызы ерекше. Соңғы кезде оның ерекшеліктері, когнитивтік лингвистиканың мазмұны жан-жақты талданып, зерттеліп жатыр.

Нәтижелер және талқылау

Түркі халықтарының біршамасы дерлік дәнді-дақылдарды қолданған. «Дәнді-дақылдардың басты түрі де тары болған. Белгілі түркі халықтары әсіресе, тарыны көп пайдаланған. Осы ретте көптеген этнографиялық еңбектерден қарақалпақ халқы да ежелден егіншілікпен айналысқанын айта кетуге де болады. Ең негізгі тағамдарын бидайдан дайындаған. Мәселен, қарақалпақ халқының аңыздарынан бұрын олардың ата-бабалары нанды отқа көмген тандыр күйіндегі құбылыс екенін байқауға болады. Алайда, «Тандырға нан жапсаң, тандырың шығады» деген мақалдан тандырды көп пайдаланбағандарын да байқауға болады. Тарыдан тары көже де дайындаған. Оған қатық, не торақ (ірімшік, сүзбе) қосқан. Тарыдан белбайлы дайындаған. Оны дайындау технологиясы тары гөже дайындауға ұқсас, бірақ су қосқан, джугара ұны тағамға дәм берген. Тары сөзі зат есім ретінде өзбек, қырғыз, қарақалпақ, татар және түркі тілдерінде кездеседі. Қарақалпақ тілінде лексема екі мағынада қолданылады: 1. Егіннің ең соңында егілетін дәнді дақылдың бір түрі; 2. Сөк болатын дән (Икрамова, 1983). Өзбек тілінде «тариқ» сөзінің мағынасы – дәнді-дақыл (Жылқыбаева, 2004). Қырғыз тілінде таруу – дән. М. Қашқарида «тары сөзі – тарық (таріг) формасында қолданған да, үш түрлі мағына білдіреді: 1) дақыл; 2) бидай, тары; 3) жалпы егін мағынасында. Сонымен қатар сол зат есімді тағам атауларына сөз тудырушы қосымшалар қосылып тарігланды (дәнді болды), таріглық (егін егетін жер), тарілі (дән сақталатын жер, қойма), тарічі (дихан). «Таріг сөзінің формасы таріг // тарығ. Түркі тілдерінде сөз соңында -к, -к, -ε, -ε дыбыстары түсіріліп қалдырыла береді» (Түрік сөздігі, 2006). Түркі халықтарының дастарқан мәзірінде тарының рөлін ерекше айтып кеткен болатынбыз. Этнографиялық деректерге сүйенсек, таза тарыны (сөк) төмендегідей дайындаған: тарыны жуып, суға қайнатып, кептіріп қазанға (шеңке) қуырып алып, келіге түйген. Халықтың дәстүрде,

тілдік таным мәдениетіндегі тарының маңыздылығын төмендегідей мәтелдерден көруге болады: «Тары жеген тарықпас», «Тарысы бардың ырысы бар». Тары сөзі салт-дәстүрде де кең пайдаланылған.

Таным әрқашан парасаттылыққа, ал парасат танымға байланысты болғандықтан, концептуалды зерттеулерді ұлттық бірегейлік мәселесін талқылауды күшейтумен байланыстыратын пікірлер бар. Соңғы онжылдықтардағы халықаралық қатынастардың шиеленісуі мәдениет пен менталитеттің ерекшеліктеріне көбірек көңіл бөлу қажеттілігін тудырды. Бұл, біріншіден, өзгенің қасиетін дұрыс қабылдау, олардың айырмашылығын дәйекті түрде білдіру, екіншіден, олардың өзіндік ерекшелігін жоғалтпау, жаһандану ағымына ілесу қажеттілігі. Осыған байланысты концепт мәдениетаралық коммуникация категориясы ретінде де қарастырылады (Вамбери, 1968). Шынында да, ойлау процесінде екі мәдениеттің әрқайсысы алдымен осы ұғымның құрылымы мен мазмұнын пайдаланады, сонымен бірге оның құндылықтары, сезімдері осы ұғымдар төңірегінде шоғырланған. Демек, оның мәдениеті мен тілі туралы ұғымдар оның мінез-құлқы мен танымының негізі болып табылады. Концепциялар кез келген өкілге өз мәдениетінің өкілінің көзқарасын, мәдениет құндылықтарын, мінез-құлқын, мәдениетін жеткізуде шешуші рөл атқарады. Тек Тұжырымдама ғана философия, психология, когнитивтік лингвистика, мәдени лингвистика, логика, психоллингвистика ғылымдарының зерттеу нысанына айналатыны белгілі. Осы ғылымдардың кез келгенінде концептуалды зерттеу белгілі бір мәдениеттің, белгілі бір тілдің маңызды ұғымдарын анықтаудан басталады. Мәдениеттің, тілдің маңызды ұғымдары – бұл белгілі бір ұлттың менталитетіне ғана тән ұғымдар немесе халықтың ұлттық мінезі мен психологиясының ерекшеліктерін айқын көрсететін ұғымдар. Мысалы, В.А. Маслова орыс мәдениетінің келесі концептуалды өрістерін білдіреді: уақыт, сан, болашақ, тұманды таң, қысқы түн, ағаш, қожа, тақуалық, бостандық, бостандық, достық, соғыс, тағдыр, жан, сағыныш, ұят, шындық, шындық, өтірік, қуаныш, бақыт, үй, қоңырау (Маслова, 2006). Сондықтан дүниені қабылдаудағы орыс мәдениетінің кейбір ерекшеліктері осы заттар мен құбылыстарды түсінуден көрінеді.

Түркі халықтарына ортақ сөз табының ішінде зат есімнің лингвотанымдық сипатының өрісі кең. Мәселен, ел, мал зат есімдері жалпы қазақ халқының танымында ерекше ұлттық концепт болып табылатындығы белгілі, бұл татар халықтарының да танымына ортақ болып келеді. Жайлылық, тыныштық зат есімдерінің де мазмұны кең. Бір ғана мысал келтіруге болады, қазақ ұлттық әдебінде, сонымен қатар түрік халқында бір адамның кездейсоқ келгенін, бір жаққа кеткенін, т.с.с. жағдайларды естігенде алдымен «*Жайшылық па?*», «*Жай ма?*», «*Тыныштық па?*» – деп сұрайды. Бұл қазақ және түрік халқының тосын, кенеттен болған, аяқ астынан келген жағдайларды, қаралы хабарды, басқа да жайсыз жаңалықтарды жүре-бара, жәй ғана айтпайтындығымен түсіндіріледі. Қазақ және түрік, қала берді қырғыз, өзбек халықтары діліне жағымсыз хабарды жеткізбес, естіртпес бұрын, ең алдымен естушіні психологиялық тұрғыда дайындау тән болып табылады. Ұлттық дүниетанымдағы жайлылық пен тыныштықтың маңыздылығы адамдардың жеке басының аман-саулығына ғана емес, халық тұрмысының, атамекенінің табиғат жағдайларының ерекшеліктеріне де байланысты. «Ешкімге соқтықпай жай жапқан елміз» дегендегі жай ұлттың өзге халықтарға бейбіт көзқараста, жайлы мінезді екендігін меңзейді. Құт, береке жайлы да қазақ халқының танымы ерекше. Жақсылыққа «Құтты болсын!» деп құттықтау айтудың өзі танымда «құтты» философиялық категориясы бар екенін танытады. Жердің, үйдің, немес

орынның, жылдың не болмаса малдың құтты, ырыс-берекелі болу-болмауының халық танымында нақты түрде қалыптасқан өлшемдері бар екендігін танытып, көрсетеді. Сол өлшемдердің негізгі халық санасында толықтай берік орнығуы ғасырлар бойғы зерттеу мен бақылаулардың, тәжірибе қорытындысының барлығын айқын түрде дәлелдейді. Қазақ тіліндегі «*береке болсын/берекелі болу*» қырғыз тілінде *берекелүү/берекелүү* бол деген ұғым материалдық та, рухани да құндылықтардың өз деңгейінде болуын, іс-шара болсын, зат болсын халықтың ұлттық ділінің талаптарына сай келуін меңзейді. Ол бүтіндей бір елдің (елдің берекесі), шаңырақтың (үйдің берекесі) берекесінен бастап, жеке тұлғаның іс-әрекеттеріне дейін қолданылатын ұғым. Мысалы, сырт көзге аяқталған, орынды болып көрінген қандай да бір іске, сол істің атқарушысына ісінің берекесі жоқ деп баға берілуі, сын айтылуы мүмкін. Оны қазақ мәдениетіне тән «істің кешенді бағасы» деп түсіндіруге болады. Істің берекелілігінің бағалануы мерзіміне, кеткен уақытына, шығынына, алынған нәтижесіне, істің сапасына және ұлттық діл талаптарына сай келуіне тәуелді. Әрбір елдің ұлт, ел болып қалыптасуы үшін жердің маңызы зор. Ырыс пен береке ұғымдарының ұлт діліне тікелей әсері бар екені белгілі. Жер, жау деген зат есімдер болса, түркі халықтары үшін сонау жаугершілік заманнан бергі көп қолданылған ұғымдар болып саналады. Мысалы, қазақ халқының танымы үшін жер ұғымының ерекше болуы, әрине, көшпенділігіне байланысты. Жау ұғымы әр халықта әртүрлі болғанымен, әмбебап, адамзат баласының әрқайсысы үшін маңызды концепт екені анық. Киелілік зат есімі болса, түркі халқының дүниетанымына ықылым замандардан тән концепт. Түркі халықтарының ішінде қазақ халқы адам тіршілігі үшін жаратушымыздың берген барлық заттарының киесі, иесі бар деп таныған. Ал, найза мен жер, үкі зат есімдерінің де ұлттық танымда киелі ұғым екенін көрсетеді. Үкізат есімі қасиетті саналып, адамдардан және басқа күштерден зұлымдықтан қорғалған. Жаудың найзасы бар үкіні жердің ұшына қондыру – адамдардың психологиясын айқын көрсететін әрекет. Бұның астарында «жерімізді қорғаймыз» дегеннен де терең мағына жатыр. Халық жерді бағалап, оны сақтауға ұмтылып қана қоймай, оны ең құнды құндылықтардың бірі ретінде ұсынады. Тіпті жауға қысым көрсетпейтінін, жер мәселесінде ымыраға келмейтінін ескертеді. Найзасына, яғни қаруы мен күшіне нық сеніп, асыл үшін қолдан келгеннің бәрін жасауға дайын екенін көрсетеді. Бұл «жау» зат есімі «дұшпан» сөзімен синоним болғанымен, семантикасында «ниетін ашық айтпау» дегенді меңзейді. Демек, ашық текетіреске кек қайтармайтын сұмдық ел ғана емес, жасырын жауласуды қалайтындарды қинайтын даналығы мен көрегендігі бар ел. Қазіргі тілмен айтқанда, жауды жеңу қарулы күштердің дайындығына, ал жауды жеңіп, бағындыру ұлттық идеологияның мықтылығына байланысты. «Жерімізге жау келмесін деп найзаға үкі қондырған елміз». Жаусыз ел – халықтың рухани бірлігінің белгісі. Сөз – көп аспектіде қарастырылуы керек негізгі ұғымдардың бірі. Бұл тұрғыда ол жомарттықты, сөйлей алмаушылықты, жүйеңізде жанжал тудыратын шешендік, орынсыз сөзге шыдамайтын менмендік және өз орныңыз бен қадіріңізді білетін салмақтылықты білдіреді. Көріп отырғанымыздай, әрбір ұғым ұлттық менталитеттің кепілі болып табылатын қайталанбас қасиеттермен, философиялық категориялармен ұштасып жатыр. Ол талданып, тізбеленген ұғымдардың ұлттық ұғымдар жүйесіндегі орнын көрсетеді. Тұжырымдамаларының өзара бірізділігі туралы В.А. Маслова былай деп бекітеді: «Танымдағы концептуалды жүйені құрудың үздіксіздігі логика принциптеріне сәйкес келеді және бұл оның логикасы ретіндегі жүйенің ерекшелігіне байланысты. Ол бір ұғымнан екіншісіне логикалық ауысу мүмкіндігін, бір ұғымды

екіншісі арқылы анықтау, бұрыннан барлардың негізінде жаңа ұғымдарды құру мүмкіндігін анықтайды (Маслова, 2006). Достық ұғымының адамзат үшін маңызы зор екені сөзсіз. Қазақ тіліндегі достық ұғымы әдептілік, адалдық, имандылық, т.б. ұғымдық жүйеге енгізілген. Қыз, жігіт сөздеріне қазақ тілінде көптеген тілдік деректер бар. Бұл сөздердің бірге де, бөлек те концептуалды талдауын келесі ұғымдар аясында қарастыру керек. Біріншіден, ұл балаға немесе қызға қатысты баланың дүниеге келуі, оның аты-жөні, киімі, неке жасына сәйкес келетін түрлі ырымдар, нанымдар, сенімдер сияқты деректерді талдағанда көптеген мәдени бай тілдік деректерді кездестіруге болады. Қыз, жігіт зат есімдері, жалпы ұғым ретінде түркі халықтарында ұл мен қыздың үйдегі, қоғамдағы орны, ұл-қыз тәрбиесі, адамгершілік нормаларына байланысты тілдік бірліктер жиынтығы осы екі сөздің құндылық жүйесіндегі негізгі ұғым екенін айқын көрсетеді. Бұл ұғым ұрпақ, тек қана қан (тегі бір), от, ат, шаңырақ (от, түтін, қара шаңырақ) сияқты ұғымдармен жүйе құрайды.

Шынында да, лингвотаным жаңа бағыт ретінде ұлттық дүниетаным тұрғысынан орыс тілінде танымдық мәселелерді алға қойды. Бұл ұғымдар бір-бірімен байланысты болғанымен, олар психоллингвистика және әлеуметтік лингвистикаға ғана тән емес. Когнитивтік лингвистика тілде этникалық жағынан сөйлейді. Тіршілік – салт-дәстүр лексикасындағы сабақтас атаулармен байланысты. Қазақ халқы жеті атасын ұмытпай, ата тегін ұлықтап, салт-дәстүрін ұмытпауды парыз санаған. Жеті атасын білген ұл, жеті рудың елін біледі. «Қырық рулы елміз» деген сөз бұрыннан бар. Бұл қазақтарымыз аралас-құралас болып, қаймағымыз сынбаған заманнан келе жатқан ұғым. Қазақ тілінде туыстық қатынасты өзара байланысты үш адам анықтайды. Біріншісі – ер адамның әкесінің отбасы. Екіншісі – анасының немере ағасы. Үшіншісі – әйелінің немесе күйеуінің туыстары. Халқын жеті атаға таратады. Ердің ұрпақтары: адамның өз ұлы – ұлы мен қызы – ұлы – немере, қызы – жиен. Немере мен жиеннен туған балалар қожайын мен жиен. Немене /шөпшек/ – туажат. Немере сөзімен тіркесетін зат есімдер: немере, жиен, жиеншар, шөбере, т.б. Бұлардың барлығы дерлік туыстық атауларды білдіретін зат есімдер. Осы сабақтас атауларға байланысты тілде жасалған күрделі зат есімдердің ең үлкен тобы, олар: жақын – жұрағат, ата – баба, ұрпақ – тармақ, ағайын-тума, күйеу бала, т.б. Әрқайсысының мағыналық жағына үңіліп қарасақ та бүткіл түркі халқы үшін танымы кең екені айқын.

Қорытынды

Қорытындылай келе, когнитивтік лингвистика диалектология, мифология, ауыз әдебиеті, этнология, мәдениеттану, фольклортану сияқты пәндермен байланыста. Лингвистикалық тұрғыдан бұл бағыт тілдің тілдік көріністерін, тілдегі қарым-қатынас құралдарын, этностың жергілікті сөйлеу ерекшеліктерін, дәстүрлі тұрмыс мәдениетін, табиғатты тануға байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрді зерттейді. Когнитивтік лингвистика дербес ғылым ретінде қазіргі таңда басқа ғылым салаларымен байланысын, оның нысандары мен зерттеу көздерін ашу үстінде. Түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің лингвистикалық мәндеріне жоғарыда тоқталғанымыздай, когнитивтік лингвистика өзінің табиғаты бойынша жалпы тарихи категория болып табылады. Ал лексикасына этностың мекендеген аймағына тән табиғат құбылыстарының атаулары, материалдық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы жатады. Мәтіндегі мұндай этномәдени лексиканы зерттеудің бірден-бір ұтымды ғылыми жолы салыстырмалы-тарихи әдіс – этимология болып табылады. Когнитивтік лингвистика – халықтың тұрмыс-тіршілігі

мен этикасын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыты. Демек, міне, түркі халықтарына ортақ зат есімдер ұлттық танымда өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Әр халықтың мәдениеті қашан да тілімен таңбаланады.

Әдебиеттер

- Ескеева М.Қ. (2007) Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. –158 б.
- Макарова Г.А. (2004) Лингвокультурологические проблемы изучения национальных концептосфер // Вестник МГУ. – 2004. – Сер. 19.- №1. – С.211-214
- Икрамова Н.М. (1983) Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дис. канд. наук. – Ташкент, 1983.-245 с.
- Маслова В.А. (2006) Введение в когнитивную лингвистику – М., 2006. – 296 с.
- Түрік сөздігі: үш томдық Қашқари, Махмұт; ауд., алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазғ.: А. К. Егеубай – Алматы : Сөздік-Словарь, 2006 . – 9965-822-02-6 (1-т.), (мұқ.) 1-том. – 376 б.
- Жылқыбаева А.Ш. (2004) Салт-дәстүрдің тілдегі көрінісі (түркі тілдері негізінде). – Өскемен, 2004. – 846 б.
- Вамбери А. (1968) Очерки Средней Азии.–М., 1968. – 361 с.

References

- Eskeeva M.Q. (2007) Kone turki jane qazirgi qypshaq tilderinin monosyllabtyq negizi.–Almaty: Arys, 2007. –158 b. [Eskeeva M. K. (2007) Monosyllabic basis of ancient Turkic and modern Kipchak languages. Almaty: Arys, 2007. -158 P.] (in Kazakh)
- Ikramova N.M. (1983) Uzbekskaya kulinarnauya leksika: referat. dis. kand. nayk. – Tashkent, 1983. –245 s. [Ikramova N. M.(1983) Uzbek culinary vocabulary: abstract. dis. Kand. nook. Tashkent, 1983. -245 P.] (in Russian)
- Makarova G.A. (2004) Lingvokulturologicheskiye problemy izycheniya nacionalnyh conceptosfer// Vestnik MGU. – 2004. - Ser. 19.- №1. – B. 211-214 [Makarova G. A. (2004) Linguoculturological problems of studying the National conceptosphere // Bulletin of MGU. - 2004. - Ser. 19. - No. 1. - p. 211-214] (in Russian)
- Maslova V.A. (2006) Vvedenie v cognitivnuyu lingvistiku – M., 2006. – 296 s.[Maslova V.A. (2006) Introduction to cognitive Linguistics – M., 2006. – 296 p.] (in Russian)
- Turik sozdigi: uh tomdyk Kashkari, Mahmut; aud., algysözi men gylymi tusinikterin zhazg.: A.Egeubaj –Almaty : Sozdik-Slovar’, 2006 . – 9965-822-02-6 (1-t.), 1-tom. – 376 b. [Turkish dictionary: Kashgari in three volumes, Mahmut; AUD. scientific and practical significance of the research work.: A. K. Egeubay-Almaty: Dictionary-Dictionary, 2006 . – 9965-822-02-6 (Vol. 1) (mo.) Volume 1. –376 P.] (in Kazakh)
- Vamberi A. (1968) Ocherki Sredney Azii.-M., 1968. – 361 s. [Wambury A. (1968) Essays On Middle Asia.Moscow, 1968 – 361 P.] (in Russian)
- Zhylqybaeva A.Sh. (2004) Salt-dasturdin tildik korinisi (turki tilderi negizinde). – Oskemen, 2004.–846 b. [Zhylqybaeva A. Sh. (2004) representation of Customs and traditions in the language (based on Turkic languages). – Ust-Kamenogorsk, 2004. – 846 P. (in Kazakh)